

Jarosław Matwiejuk

Stosunki Rzeczypospolitej z Polskim Autokefalicznym Kościołem Prawosławnym w okresie powojennym : (wybrane aspekty prawne)

Elpis 5/7/8, 317-329

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

STOSUNKI RZECZYPOSPOLITEJ Z POLSKIM AUTOKEFALICZNYM KOŚCIOŁEM PRAWO- SŁAWNYM W OKRESIE POWOJENNYM (Wybrane aspekty prawne)

Wyzwalanie ziem polskich spod okupacji hitlerowskiej i kształtowanie przy pomocy ZSRR nowego ustroju politycznego w Rzeczypospolitej Polskiej postawiło na porządku dziennym problem stosowania przedwojennego ustawodawstwa wyznaniowego. Oczywiście, dotyczyło to także ustawodawstwa określającego pozycję prawną Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Pierwszym oficjalnym aktem polityczno-prawnym, który uznał rozwiązania przedwojennego ustawodawstwa wyznaniowego był Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 22 lipca 1944 r. Manifest stwierdzał, że Krajowa Rada Narodowa i Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego działają na podstawie Konstytucji z 17 marca 1921 r., jedynej obowiązującej Konstytucji, legalnej, uchwalonej prawnie. Podstawowe założenia Konstytucji z 17 marca obowiązywać miały aż do zwołania wybranego w głosowaniu powszechnym, bezpośrednim, równym, tajnym i stosunkowym Sejmu Ustawodawczego, który uchwali jako wyraziciel woli narodu nową konstytucję¹.

Z tego zapisu Manifestu wynikało, że do czasu zwołania Sejmu Ustawodawczego obowiązywać miała nie cała Konstytucja marcowa, lecz jej podstawowe założenia a zatem artykuły 111-116 Konstytucji marcowej dotyczące problematyki wyznaniowej oraz akty normatywne wydawane na podstawie tych artykułów. Potwierdziła to także praktyka organów państwowych, które stosowały przepisy przedwojennego prawa wyznaniowego².

W wyniku przeprowadzonych 19 stycznia 1947 r. wyborów, w dniu

¹ Tekst Manifestu PKWN z 22 lipca 1944 r. [w:] F. Siemieński, W. Skrzydło, J. Ziembowski, *Konstytucja i podstawowe akty ustrojowe PRL*, Warszawa 1988, s. 9-10.

² Demiańczuk - Jórkiewicz, *Uznanie prawne wyznań w świetle Konstytucji*, „Państwo i Prawo”, 1946, z. 9-10, . 47.

4 lutego 1947 r. zebrał się na pierwszym swoim posiedzeniu Sejm Ustawodawczy. Głównym zadaniem Sejmu Ustawodawczego było uchwalenie konstytucji powojennej Rzeczypospolitej, w której oczywiście znalazłaby się regulacja dotycząca statusu prawnego kościołów i związków wyznaniowych.

W związku z tym, że proces przygotowywania i uchwalania pełnej konstytucji jest zwykle procesem długotrwałym, Sejm Ustawodawczy, nie czekając na rozpoczęcie prac konstytucyjnych nad projektem, uchwalił w dniu 19 lutego 1947 r. ustawę konstytucyjną o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej³.

Artykuł 1 ustawy konstytucyjnej, zwanej popularnie „Małą Konstytucją” stanowił, że do czasu wejścia w życie nowej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej Sejm Ustawodawczy jako organ władzy zwierzchniej Narodu Polskiego będzie działał w oparciu o: podstawowe założenia Konstytucji z 17 marca 1921 r., zasady Manifestu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, potwierdzone przez Naród w głosowaniu ludowym reformy społeczne i ustrojowe oraz postanowienia ustawy konstytucyjnej.

Zakres „podstawowych założeń” ponownie nie został wyraźnie sprecyzowany. Żaden akt prawny z tego okresu nie wskazywał w jasny sposób, które normy Konstytucji marcowej przejęte zostały przez ustawodawstwo, oczywiście z wyłączeniem tych norm, które zostały inkorporowane przez Małą Konstytucję.

Dlatego też uzasadniona wydaje się teza, że jeżeli te podstawowe założenia nie zostały wyraźnie sformułowane, wobec tego należy je traktować nie jako konkretne normy prawne, ale jako dyrektywy, jako linie wytyczne dla ustawodawcy⁴.

Jednakże dla praktyki, dla dalszej regulacji statusu prawnego kościołów i związków wyznaniowych istotne było rozstrzygnięcie pytania o moc obowiązującą artykułów wyznaniowych Konstytucji marcowej (tzn. artykułów 111-121).

Z uwagi na rewolucyjny charakter nowych władz i tworzenie także zupełnie nowych zasad ustroju uznano, że podstawowe założenia Konstytucji marcowej nie wiążą bezwzględnie i mogą być rozumiane odmiennie w stosunku do swej pierwotnej treści a nawet zmieniane ustępując

³ Dz. U. z 1947, Nr 18, poz. 71., Dz. U. z 1949, Nr 57, poz. 447; Dz. U. z 1950, Nr 14, poz. 129.

⁴ A. Peretiatkowicz, *Konstytucja Marcowa a Konstytucja Lutowa*, „Państwo i Prawo” 1947, Nr 11, s. 59.

pierwszeństwa nowym zasadom ustroju kształtowanym w praktyce⁵.

W konsekwencji takich interpretacji wydane w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej przepisy prawa wyznaniowego, dotyczące także Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, zachowały swoją moc obowiązującą. Zachowały swoją moc zatem dekret Prezydenta z 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego⁶ oraz ustawa z 23 czerwca 1939 r. o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła Prawosławnego⁷.

Przepisy przedwojenne były jednak częściowo dezaktualizowane poprzez nowo tworzone prawo od początku zmierzające do oparcia stosunków wyznaniowych o zasadę rozdziału państwa od kościołów i związków religijnych zawartą w Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 r.

Wytaczała ona kierunek szczegółowym rozwiązaniom instytucjonalnym, normującym sytuację prawną jednostki ze względu na wyznanie i położenie prawne związków wyznaniowych, w tym Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Do podstawowych zasad prawa wyznaniowego Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej zaliczała: wolność sumienia i wyznania, równouprawnienie obywateli bez względu na wyznanie, swobodę wypełniania funkcji religijnych przez związki wyznaniowe, rozdział Kościoła i państwa, ustawową formę regulacji prawnej związków wyznaniowych⁶.

Zostały w nich wyrażone poglądy ustrojodawcy na miejsce związków wyznaniowych w systemie ustrojowym, na ich funkcję, zadania, zakres działalności i sposób regulacji prawnej. Dla omawianego w niniejszej pracy zagadnienia położenia prawnego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego zasadnicze znaczenie mają zasady: rozdziału Kościoła od państwa, swoboda wypełniania funkcji religijnych przez związki wyznaniowe oraz ustawowa forma regulacji sytuacji prawnej związków wyznaniowych.

Reasumując, Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 22 lipca 1952 r. nie regulowała wprost i indywidualnie stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Traktowała Polski

⁵ K. Działocha, J. Trzcíński, *Zagadnienie obowiązywania Konstytucji Marcowej w Polsce Ludowej 1944-1952*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 129-130.

⁶ Dz. U. nr 88, poz. 597.

⁷ Dz. U. 1939 Nr 57, poz. 370.

⁶ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1988, s. 162.

Autokefaliczny Kościół Prawosławny jako jeden z wielu Kościołów i związków wyznaniowych. Zawierała jednak zasady konstytucyjne, które faktycznie stanowiły wiążące dyrektywy dla regulowania stosunków i wzajemnych relacji z Polskim Autokefalicznym Kościołem Prawosławnym.

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej utrzymała w mocy przepisy przedwojenne, w tym dekret Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego z dnia 18 listopada 1938 r. oraz ustawę o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła Prawosławnego z dnia 23 czerwca 1939 r.

Utraciły oczywiście moc te rozwiązania prawne, które były sprzeczne z Konstytucją, pomimo, że były zawarte w tych aktach, na przykład: dotacje podmiotowe i przedmiotowe czy też tak zwane *brachium seculare* (pomoc państwa).

Twórcy Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nadali jej przepisom wyznaniowym świadomie wysoki stopień ogólności. Jej sformułowania zawierały ponadto brak precyzji, czy też jasności w posługiwaniu się przyjętymi pojęciami.

Ogólnikowość Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej umożliwiała w praktyce konstytucyjnej wyprowadzenie z zasad zawartych w Konstytucji dowolnych rozwiązań szczegółowych i stanowienie mało spójnych przepisów prawnych. Pozwalały one realizować różne warianty polityki wyznaniowej państwa, od polityki przesyconej represjami i ograniczeniami dla Kościołów i związków wyznaniowych prowadzonej przez Bolesława Bieruta do liberalnej polityki prowadzonej przez ekipę Wojciecha Jaruzelskiego⁷.

Zarówno ustawa konstytucyjna z 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej, jak i Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 22 lipca 1952 r. pozostawiały w mocy obowiązujące akty normatywne określające indywidualnie status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Państwie, ustanowione w okresie II Rzeczypospolitej.

Zatem w okresie powojennym nadal obowiązywał dekret Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego oraz ustawa z 23 czerwca 1939 r. o uregulowaniu stanu prawnego majątków Ko-

⁷ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1993, s. 164.

ścioła Prawosławnego.

Ponadto po 1945 r. uchwalano nowe akty normatywne prawa wyznaniowego od początku zmierzające do oparcia stosunków wyznaniowych o zasadę rozdziału państwa od Kościołów i związków wyznaniowych. Dezaktualizowały one stopniowo niektóre rozwiązania dotyczące Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego zawarte w przepisach z lat 1938-1939. Na zakres obowiązywania przepisów przedwojennych regulujących pozycję prawną Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego wpłynęły także czynniki zewnętrzne i wewnętrzne.

Do głównych czynników zewnętrznych, które wywarły wpływ na zakres obowiązywania przepisów przedwojennych zaliczyć należy: wytyczenie nowej granicy ze Związkiem Radzieckim, migracje ludności oraz przejście przez Polskę tzw. „Ziem Odzyskanych”. Wyszły one na plan pierwszy problem nowego podziału Kościoła Prawosławnego na diecezje i nowej organizacji terytorialnej.

Do czynników wewnętrznych, które wpłynęły na stosowanie dekretu Prezydenta z 1938 r. oraz ustawy z 1939 r. przede wszystkim zaliczyć należy zmiany w zakresie organizacji i nazewnictwa organów aparatu państwowego. Na przykład w kontekście wnoszonych modłów za głowę państwa na podstawie artykułu 8 dekretu Prezydenta⁸, należy wskazać na zmiany w zakresie nazewnictwa głowy państwa. I tak od 11 września 1944 r. do 31 grudnia 1944 r. głową państwa był Przewodniczący Krajowej Rady Narodowej, od 31 grudnia 1944 r. do 4 lutego 1947 r. Prezydent Krajowej Rady Narodowej, od 5 lutego 1947 r. do 21 lipca 1952 r. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, następnie od 21 lipca 1952 r. Przewodniczący Rady Państwa oraz od 19 lipca 1989 r. ponownie Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej.

Następnie należy podkreślić zachodzące zmiany w zakresie zmiany aparatu rządowego oraz administracyjnego w stosunku do okresu przedwojennego. Nie reaktywowano bowiem po 1944 r. przedwojennego Mi-

⁸ Artykuł 8 ustęp 1 Dekretu z 1938 r. stanowił: Duchowni Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego odmawiać będą podczas nabożeństw modlitwę za pomyślność Rzeczypospolitej i Jej Prezydenta według tekstu ustalonego w Statucie Wewnętrznym. Ustęp 2 stanowił natomiast: W dni świąt państwowych duchowni będą odprawiali uroczyste nabożeństwa z modłami na intencję Rzeczypospolitej, Jej Prezydenta, Rządu i Wojska, poczym będzie odśpiewany hymn modlitewny „Boże coś Polskę” w obecności celebrującego duchowieństwa.

nisterstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W 1944 r. utworzono Ministerstwo Administracji Publicznej, a w 1950 r. Urząd do Spraw Wyznań⁹. Te dwa organy przejęły część przedwojennych kompetencji Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W 1990 r. funkcje te przejął Minister – Szef Urzędu Rady Ministrów.

Na szczeblu terenowym na podstawie ustawy z 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej⁹ skasowano urzędy wojewodów, starostów, w ich miejsce tworząc Prezydium Wojewódzkich Rad Narodowych i Powiatowych Rad Narodowych.

Ponadto nastąpiły zmiany wyłącznie dotyczące nazewnictwa, a nie merytorycznego zakresu działania, na przykład Ministerstwo Spraw Wojskowych zastąpiono Ministerstwem Obrony Narodowej, a Ministerstwo Skarbu Ministerstwem Finansów.

W wielu wypadkach uchwalane nowe akty normatywne ograniczały lub uchylały kompetencje organów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, przewidywane przez dekret Prezydenta z 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. W ten sposób uchylono kompetencje sądów duchownych w sprawach małżeńskich. Stracił moc obowiązującą artykuł 74 dekretu Prezydenta z 1938 r.¹⁰

Pozbawiono też w ten sposób proboszczów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego prawa prowadzenia akt stanu cywilnego, tzw. akt metrykalnych, utracił moc obowiązującą artykuł 75 dekretu Prezydenta z 1938 r.¹¹.

Zakazano używania pieczęci z godłem państwowym, używanych dotychczas przez konsystorzysy duchownych w zakresie wydawania aktów metrykalnych i sądownictwa małżeńskiego oraz duchownych sprawujących funkcję urzędników stanu cywilnego. W ten sposób utracił moc prawną artykuł 79, punkt 2 dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej.

Pozbawiono mocy prawnej także rozwiązanie umożliwiające w przypadku śmierci biskupa, nie pozostawiającego testamentu, przejście jego majątku osobistego w połowie na własność biskupstwa (diecezji), a w po-

⁹ Dz. U. z 1950, Nr 14, poz. 130.

¹⁰ Na podstawie artykułu II, punkt 5 dekretu z dnia 25 września 1945 r., Przepisy wprowadzające prawo małżeńskie, Dz. U. z 1945, Nr 48, poz. 271.

¹¹ Na podstawie artykułu II, punkt 6 dekretu z dnia 25 września 1945 r. Przepisy wprowadzające prawo o aktach stanu cywilnego, Dz. U. z 1945, Nr 48, poz. 273.

łowie na jego spadkobierców. W przypadku ich braku w całości na własność biskupstwa (diecezji). Stracił tym samym znaczenie artykuł 62, ustęp 1 i ustęp 2 dekretu Prezydenta z 1938 r.¹²

Uchylono również zasadę, że majątek osobisty osób zakonnych po ich śmierci przechodzi na własność klasztoru, do którego osoby te należały, tzn. artykuł 62 dekretu Prezydenta z 1938 r. Po 1944 r. nie znalazły też zastosowania przepisy zapewniające Polskiemu Autokefalicznemu Kościołowi Prawosławnemu dotacje na wydatki osobowe z tytułu uposażeń miesięcznych dla duchownych i pracowników świeckich oraz dotacje rzeczowe z tytułu wydatków administracyjno-biurowych. Utracił zatem moc artykuł 64 dekretu Prezydenta z 1938 r., który regulował szczegółowo problem państwowych dotacji rzeczowych oraz osobowych dla Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Został on uchylony 6 października 1948 r.¹³

Wiele aktów normatywnych, poczynając od 1945 r., a skończywszy na ustawie o rozwoju oświaty i wychowania z 1961 r.¹⁴ modyfikowało treść artykułu 5 dekretu Prezydenta z 1938 r. wprowadzającego obowiązek nauczania religii prawosławnej w szkołach utrzymywanych w całości lub części przez państwo lub samorząd. Pierwotnie modyfikacje szły w kierunku przekształcenia nauczania religii w przedmiot nadobowiązkowy oraz ograniczenia liczby godzin lekcyjnych. Następnie na podstawie ustawy o rozwoju oświaty i wychowania z dnia 15 lipca 1961 r. ostatecznie utracił moc obowiązującą artykuł 5 dekretu Prezydenta z 1938 r. W związku z czym nauczanie religii prawosławnej usunięto ze szkół państwowych¹⁵.

Do następnych aktów normatywnych zmieniających postanowienia dekretu Prezydenta z 1938 r. zaliczyć należy dekrety Rady Państwa z 1953 i 1956 r. o obsadzaniu stanowisk kościelnych¹⁶. Dekrety te uchylały formuły przysięg składanych przez: Metropolitę Polskiego Autoke-

¹² Uchylono na podstawie artykułu 1 dekretu z 8 października 1946 r. Przepisy wprowadzające prawo spadkowe, Dz. U. z 1946, Nr 60, poz. 326.

¹³ Uchylono na podstawie uchwały Rady Ministrów w sprawie zasad udzielania subwencji ze Skarbu Państwa, MP z 6 października 1948 r., Nr 73 - A, poz. 632. Warto dodać, że dotacje te udzielane w latach 1945-1948 władze określały mianem subwencji. Miały one charakter uznaniowy, a nie ustawowy.

¹⁴ Dz. U. z 1961, Nr 32, poz. 160.

¹⁵ Szerzej na ten temat K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1950 - 1970*, Kraków 1997, s. 281-294

¹⁶ Dz. U. z 1953, Nr 10, poz. 32 oraz Dz. U. z 1957, Nr 1, poz. 6.

falicznego Kościoła Prawosławnego – Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej, biskupów diecezjalnych – Prezesowi Rady Ministrów, biskupów wikariuszy – Ministrowi Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz członków konsystorz diecezjalnych – właściwym miejscowo wojewodom. W miejsce przysięgi wprowadzono ślubowanie na wierność Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Do jego złożenia zobowiązano: arcybiskupów oraz biskupów przed Radą Ministrów, a proboszczów parafii przed właściwym miejscowo Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej.

Drugim przedwojennym aktem normatywnym regulującym status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego była ustawa z 23 czerwca z 1939 r. o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła Prawosławnego. Tekst ustawy został ogłoszony w Dzienniku Ustaw Nr 57, poz.370, z dnia 30 czerwca 1939 r. I z dniem publikacji ustawa formalnie weszła w życie. Wybuch II wojny światowej uniemożliwił jednak faktyczne wyjście w życie tej ustawy w II Rzeczypospolitej. Po 1945 r. żaden akt normatywny nie powoływał się na rozwiązania zawarte w tej ustawie, nie uchylono jej mocy obowiązującej.

Po 1944 r., podobnie jak w przypadku dekretu Prezydenta z 1938 r., pojawiły się problemy z zastosowaniem jej częściowo zdezaktualizowanych artykułów. Na przykład nie wiadomo było kto odpowiada za wykonanie ustawy. Zgodnie z brzmieniem artykułu 8 ustawy z 23 czerwca 1939 r. „wykonanie niniejszej ustawy porucza się Ministrowi Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w porozumieniu z Ministrami: Sprawiedliwości, Spraw Wewnętrznych oraz Rolnictwa i Reform Rolnych”. Niektóre z tych Ministerstw, np. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Spraw Wewnętrznych, przestały istnieć. Nie uregulowano jednak, kto ma wykonać ustawę.

Drugim ważnym problemem praktycznym dla Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego była kwestia biegu przedawnienia terminu do przedłożenia wojewodom przez biskupów diecezjalnych deklaracji o dokonywaniu wpisów do ksiąg hipotecznych¹⁷.

¹⁷ Problem ten nabrał praktycznego znaczenia, gdyż termin ten upływał dnia 30 czerwca 1944 r. w warunkach niewystępowania struktur organizacyjnych państwa polskiego w warunkach okupacyjnych. Możliwe było przyjęcie dwóch wariantów interpretacji tego problemu. Możliwy jest do przyjęcia wariant, według którego termin ten utracił rację bytu z powodu *vis maior* - siły wyższej. Teoretycznie można także przyjąć tezę, iż termin przysługujący do złożenia deklaracji w związku z toczącymi się działaniami wojennymi

Dla działalności powojennych organów państwowych przepisy dekretu Prezydenta z 1938 r. i ustawy z 1939 r. wraz ze zmianami dokonywanymi przez nowe ustawodawstwo stanowiły punkt odniesienia i określały położenie prawne Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Niedookreślony charakter powojennego ustawodawstwa wyznaniowego, brak jego korelacji z aktami przedwojennymi stwarzały niekorzystną sytuację dla działalności Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, wywołując czasami także stan niepewności i możliwość swobodnej interpretacji.

Odrębnym zagadnieniem jest problem stosowania przedwojennych aktów normatywnych z lat 1938-1939 przez organy państwowe. W wielu przypadkach dochodziło do ich ewidentnego naruszania.

Do najważniejszych przypadków łamania przepisów przedwojennych wymienić należy: cofnięcie uznania Metropolicie Dionizemu (Waledyńskiemu), powołanie Tymczasowego Kolegium Zarządzającego Polskim Autokefalicznym Kościołem Prawosławnym, tryb obsadzania stanowiska zwierzchnika Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w 1951 r., 1961 r., 1965 r. oraz 1970 r., likwidację Warszawskiego Duchownego Konsystorza Prawosławnego, nie reaktywowanie duszpasterstwa wojskowego oraz instytucji teologiczno-kształcących.

Cofnięcie uznania metropolicie Dionizemu nastąpiło 17 kwietnia 1948 r. w formie zarządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, podpisanego także przez Prezesa Rady Ministrów i Ministra Administracji Publicznej „w sprawie cofnięcia uznania udzielonego Dionizemu (Waledyński) jako Metropolicie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego¹⁸”.

W zarządzeniu Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej powoływał się na wniosek Ministra Administracji Publicznej, który jako podstawę prawną podawał artykuł 19 dekretu Prezydenta z 18 listopada 1938 r. o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Artykuł 19 dekretu z 1938 r. stanowił, że: „Po zakończonych wyborach i stwierdzeniu ich prawidłowości na podstawie protokołu Soboru Elekcyjnego, Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

i okupacją nie biegł, lecz nastąpiła przerwa w jego biegu. Wówczas termin ten ponownie rozpoczął biec wraz z zakończeniem działań wojennych. Wydaje się, że należy przychylić się do pierwszego wariantu. Takie też założenie przyjęły organy administracji wyznaniowej.

¹⁸ MP z 1948, nr 45, poz. 229.

przedstawia nowo obranego Metropolitę Prezydentowi Rzeczypospolitej w celu uzyskania Jego uznania. Uznany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Metropolita składa na Jego ręce przysięgę według roty, ustalonej w załączniku do dekretu niniejszego i otrzymuje dekret, upoważniający do objęcia stanowiska”.

Artykuł ten mówił jedynie o obsadzaniu stanowiska głowy Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Nie regulował trybu odwołania, usunięcia czy cofnięcia uznania Metropolicie. Nie mógł więc stanowić podstawy do cofnięcia uznania. Dekret Prezydenta z 1938 r. nie przewidywał w ogóle instytucji cofnięcia uznania¹⁹.

Drugim ewidentnym przypadkiem złamania przepisów przedwojennych było powołanie Tymczasowego Kolegium Rządzącego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. W miejsce usuniętego w sposób niezgodny z prawem Metropolity Dionizego, Minister Administracji Publicznej Henryk Świątkowski na podstawie zarządzenia z 26 kwietnia 1948 r. powołał do życia organ kolegialny Tymczasowe Kolegium Rządzące Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Zadaniem Tymczasowego Kolegium Rządzącego było kierowanie bieżącymi sprawami Kościoła, nowelizacja stosunków wewnętrznych oraz doprowadzenie do kanonicznego uporządkowania sprawy autokefalii. Kolegium działało formalnie do dnia wyboru nowego Metropolity Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, czyli do 7 lipca 1951 r. Tymczasowe Kolegium Rządzące Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego nie było przewidziane przez dekret Prezydenta z 1938 r. ani ustawę z 1939 r., ani inne akty normatywne II Rzeczypospolitej. Nie przewidywały go także przepisy Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Został on zatem powołany bez podstawy prawnej, był nielegalny i sprzeczny z przepisami przedwojennymi regulującymi położenie prawne Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Przepisy przedwojenne regulujące status Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego były także czterokrotnie łamane przez władze państwowe sprawujące nadzór w związku z obsadzeniem stanowiska zwierzchnika Kościoła – Metropolity. Złamanie przepisów przedwojennych w tych przypadkach polegało na odstąpieniu od

¹⁹ Szerzej na temat kulis oraz tekstu uzasadnienia: K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1945-1970*, Kraków 1997, s. 74 – 75.

trybu wyborów Metropolity przewidzianych w artykule 15-21 dekretu z 1938 r. Artykuły dekretu Prezydenta z 1938 r. stanowiły, że Metropolitę Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego wybiera Sobór Elekcyjny, zwoływany przez zastępcę Metropolity po porozumieniu z Ministrem Wyznań religijnych i Oświecenia Publicznego, na podstawie orędzia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Władze odmówiły zgody na zastosowanie tej procedury, uzasadniając to „przedwrześniowym, sanacyjnym, nie odpowiadającym duchowi czasu charakterze przepisów przedwojennych”. Po utworzeniu w 1950 r. Urzędu do spraw Wyznań zrodziła się koncepcja zmiany procedury wyboru Metropolity Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Całkowicie odstąpiono od koncepcji Soboru Elekcyjnego, mającego uzasadnienie w obowiązujących przepisach przedwojennych aktów normatywnych oraz prawa wewnętrznego na rzecz wyboru Metropolity przez Sobór Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego²⁰.

Innym przykładem złamania postanowień przedwojennych aktów normatywnych dotyczących Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego było złamanie artykułu 33 dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 1938 r. Jego złamanie nastąpiło poprzez likwidację w 1951 r., na wniosek Urzędu do Spraw Wyznań, Warszawskiego Duchownego Konsystorza i utworzenie nieprzewidzianego przez przepisy przedwojenne nowego organu – Kancelarii Metropolity Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Warszawski Duchowny Konsystorz był organem administracyjnym i sądowym Metropolity. Jego statut został zatwierdzony przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 6 maja 1939 r.²¹. Nowo utworzona Kancelaria Metropolity nie zajmowała się zagadnieniami sądowymi i działała bez podstawy prawnej.

W okresie powojennym w stosunkach Państwo – Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny pojawiło się także zjawisko łamania posta-

²⁰ Bardzo szeroko problematykę wyboru Metropolitów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego opisuje K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1945-1970*, Kraków 1997. Autor prezentuje pogląd, że nowa koncepcja wyboru Metropolity była autorstwa prawdopodobnie Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego i kierownictwa Urzędu do spraw Wyznań. Sugestie Urzędu do spraw Wyznań przedstawiano Soborowi Biskupów z informacją, że Urząd akceptuje i popiera takie rozwiązanie problemu.

²¹ MP z 1939, Nr 136, poz. 139.

nowień dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 1938 r. poprzez uniemożliwianie i blokowanie realizacji zagwarantowanych w nich Kościołowi uprawnień. Można na uzasadnienie tej tezy podać przynajmniej dwa przypadki.

Pierwszym było uniemożliwienie kształcenia kandydatów do stanu duchownego w utrzymywanym przez państwo Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego oraz Państwowym Prawosławnym Liceum Teologicznym. Sprowadziło się to do odmowy wyrażenia zgody na reaktywowanie tych dwóch szkół. Tym samym złamano artykuły 41-44 dekretu Prezydenta RP z 1938 r.

Drugim przypadkiem było nie reaktywowanie w okresie powojennym duszpasterstwa prawosławnego w Wojsku Polskim. Stanowiło to złamanie artykułu 65-72 dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 1938 r.

Przepisy dekretu o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego z 1938 r. oraz ustawy z 23 czerwca 1939 r. o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła Prawosławnego obowiązywały do dnia wejścia w życie ustawy z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Ustawa ta weszła w życie z dniem ogłoszenia w Dzienniku Ustaw Nr 66, tj. z dniem 22 lipca 1991 r. Z tym dniem utraciły obowiązującą moc prawną przedwojenne akty normatywne, regulujące stosunek państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Niedookreśloność powojennego ustawodawstwa wyznaniowego, brak jego korelacji z aktami normatywnymi wydanymi w II Rzeczypospolitej Polskiej, dotyczącymi Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego stwarzały administracji państwowej wyjątkowo korzystną sytuację i umożliwiały funkcje nadzorcze nad działalnością Kościoła Prawosławnego w Polsce. Umożliwiało to także nadawanie w sytuacjach spornych czy niejasnych uznaniowej, a nie wynikającej z przepisów prawa, interpretacji, zgodnej z interesami i dyrektywami aparatu partyjnego i państwowego. Należy też mieć na uwadze wielką dowolność w stosowaniu prawa przede wszystkim do okresu przeobrażeń polskiego października 1956 r.

Niedookreślony i uznaniowy charakter przepisów pozwalał na odmowne załatwianie wielu spraw kościelnych, na przykład uniemożliwiano tworzenia nowych parafii.

Warto tu zwrócić uwagę na uzasadnianie negatywnych decyzji przez

władze państwowe. Systematycznie podkreślano w uzasadnieniach sanacyjny i nie odpowiadający duchowi czasu charakter przepisów przedwojennych dotyczących Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Pomimo tego nie podejmowano żadnych prac nad wprowadzeniem nowych rozwiązań prawnych i aktualizacją przepisów przedwojennych. Taka argumentacja będzie przewijała się do końca lat siedemdziesiątych.

Niedookreślony, uznaniowy charakter przepisów przedwojennych oraz łamanie aktów normatywnych przez organy administracji w okresie powojennym destabilizowało i utrudniało działalność Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego aż do czasu przełomu w polskim ustawodawstwie wyznaniowym dokonany w 1989 r. wraz z uchwaleniem ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania.